

Marzenna Magda-Adamowicz

Jacek Szmalec

**WRAŻLIWOŚĆ MORALNA DZIECI W WIEKU 7–10 LAT
PRAWIDŁOWO ROZWINIĘTYCH I UPOŚLEDZONYCH
UMYSŁOWO W STOPNIU LEKKIM**

(rekonesans z badań)

Wprowadzenie

Ostatnie lata XX wieku przyniosły istotne przemiany w życiu politycznym, społecznym i obyczajowym w Polsce. Oprócz korzystnych przemian społecznych, takich jak przywrócenie i poszanowanie praw obywatelskich, podmiotowości społeczeństwa, widoczne są też negatywne skutki przemian: kryzys autorytetów, pogoń za pieniądzem i sukcesem. Otwarcie się na świat przyniosło obok pozytywnych idei wzorce negatywne, również w edukacji.

Edukacja w szkole ma za zadanie wyposażanie wychowanków w wiedzę, umiejętności i kształtowanie postaw, które przejawiają się w całokształcie ich działań i zachowań w życiu codziennym, oraz integrację społeczną upośledzonych. Początek nauki szkolnej otwiera nowy i ważny rozdział w życiu każdego dziecka, wprowadza je w samodzielny, aktywny i prawidłowy proces poznania, w którym wiadomości i umiejętności stają się środkiem w dochodzeniu do wartościowania własnych zachowań i określeniu celowości podejmowanych zadań. Dlatego tak ważna jest moralność młodego pokolenia polskiego, które w młodszym wieku szybko i intensywnie rozwija się fizycznie i psychicznie. Przystosowanie się do nowych warunków szkolnych, gdy dojrzałość uczuciowa dzieci jest jeszcze niepełna i ograniczona, wymaga od nich nie tylko wysiłku umysłowego, ale też przekształcania postaw uczuciowych i społecznych. Dziecko w tym wieku jest jeszcze pod wpływem opinii i postaw nauczycieli, rodziców. Dlatego tak bardzo preferowana jest integracja społeczna osób (dzieci) upośledzonych.

Rozwój moralny dzieci rozwijających się prawidłowo i z upośledzeniami¹ przejawia się interioryzacją zasad i norm moralnych obowiązujących w danym społeczeństwie i ich przestrzeganiem w codziennych zachowaniach. Potencjalną pobudką do zachowań, w których wyrażają się postawy moralne jednostki, etapem wstępnym w rozwoju poszczególnych aspektów moralności jest wrażliwość moralna. Stąd też przedmiotem niniejszych rozważań jest ukazanie wrażliwości moralnej dzieci o prawidłowym rozwoju i upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim. Chcąc zrozumieć prawidłowości jej kształtowania, należy przedstawić istotę rozwoju psychicznego i moralnego dziecka.

Istota rozwoju dziecka

Okres późnego dzieciństwa (między 7 a 12 r. ż.) jest ważny dla rozwoju i dojrzwania organizmu. Dziecko ma nowe obowiązki i odpowiedzialność. Występuje u niego orientacja w czasie, którą spostrzega jako proces złożony zawierający wrażenia, subiektywne przeżycia i składniki słowno-pojęciowe. Sposób percepcji świata przez jednostkę wiąże się z charakterystycznymi cechami jej uwagi. Potrafi ona cierpliwie i spokojnie słuchać nauczyciela. Stopień koncentracji i skupienia uwagi dowolnej zależy od indywidualnych właściwości dziecka, np. temperamentu. Nauka szkolna kształtuje umiejętność obserwowania przyrody i zjawisk społecznych oraz poszerza możliwości wyobrazeniowe świata. Tym samym wyobrażenia w większym stopniu niż do tej pory jest procesem kierowanym przez wychowawcę. O rozwoju pamięci logicznej w znacznej mierze decyduje kształtowanie się myślenia pojęciowego. Charakterystyczną cechą myślenia jest ciągle oglądowo-konkretna jego treść. Dzięki temu uczeń nabiera dużej wiedzy o faktach. W ten sposób tworzy się solidna podbudowa późniejszych uogólnień. W wyniku rozwoju procesów myślowych dziecko stopniowo zaczyna rozumieć ciągłość i następstwa zdarzeń. Tym samym dostrzega związki przyczynowo-skutkowe, które istnieją między zjawiskami.

Na początku dziecko wzoruje się na dorosłych. To naśladownictwo ma charakter interpretacji osobistej elementów rzeczywistości. Potem solidaryzuje się z grupą, dbając o jej dobro. W miarę dojrzwania psychofizycznego rozwija się też sfera emocjonalna i motywacyjna.

Biologicznym źródłem uczuć są potrzeby fizjologiczne. Najwcześniej krystalizują się uczucia strachu i związane z nimi zakłopotanie, nieśmiałość, zmartwienie, gniew. Z dobrego samopoczucia fizycznego wynikają emocje

¹Klasyfikację upośledzenia umysłowego przyjęto według VIII rewizji Międzynarodowej Światowej Organizacji Zdrowia.

radości, zadowolenia, szczęścia i miłości. Uczucia smutku zwalniają tempo procesów psychicznych, radość natomiast przyspiesza te procesy. Ze względu na niedojrzałość układu nerwowego emocje dziecka są krótkotrwałe, ekspresywne. Silne uczucia o krótkotrwałym, wybuchowym przebiegu noszą nazwę afektów. Źródłem powstania uczuć, zaspokajającym jednocześnie potrzeby organizmu, jest poznanie i życie w społeczeństwie. Dla prawidłowego rozwoju emocjonalnego należy utrzymać równowagę między uczuciami pozytywnymi a negatywnymi. Emocje spełniają funkcję celu i motywu. Motywowane zachowanie zabarwia się emocjonalnie we wszystkich etapach swego przebiegu, co ukierunkowuje działanie na osiągnięcie celu i jest swoistego rodzaju komentarzem o postępach.

Głęboką potrzebę wyrażania swoich uczuć i myśli odczuwają również dzieci upośledzone umysłowo. Czynią to jednak w sposób spontaniczny i otwarty. Sposób okazywania przeżyć może być rozmaity. Uzależnione jest to od wielu czynników. Rozwój dokonuje się szybciej i intensywniej, jeśli motywem podejmowanych działań jest chęć zaspokojenia jakiejś potrzeby, podjęcie próby rozwiązania problemu.

Upośledzenie umysłowe zwane w psychiatrii *demencją*, w odróżnieniu od oligofrenii, występuje jako osłabienie, rozpad procesów korowych czy uszkodzenie czynności umysłowych (Doroszewska 1989). Wyodrębnia się opóźnienia umysłowe, które związane są ze schorzeniami zakaźnymi (encefalopatie wrodzone, związane z infekcją przedporodową), chorobami i czynnikami intoksykacyjnymi (encefalopatie wrodzone z zatruciami ciężkimi), czynnikami pourazowymi lub fizycznymi, tj. niedotlenieniem przy porodzie, wskutek zaburzeń metabolizmu wzrastania lub odżywiania (np. niedoczynność tarczycy).

Czynniki oddziałujące w okresie przedporodowym powodują wrodzone defekty mózgowo o nieznannej lub niepewnej etiologii z objawami strukturalnymi, np. z wcześniactwem (Gałkowski 1967). Można wyróżnić upośledzenie umysłowe w stopniu lekkim, umiarkowanym, znacznym, głębokim.

Ze względu na zainteresowania autorów krótko scharakteryzowano upośledzenie umysłowe w stopniu lekkim. Osoby upośledzone umysłowo w stopniu lekkim cechuje iloraz inteligencji 52–69. Dzieci upośledzone nie różnią się od swoich rówieśników wyglądem zewnętrznym. Nie przekraczają one poziomu intelektualnego 12-letniego dziecka. Ich dojrzałość społeczna nie przekracza poziomu 17-letniej młodzieży. U osób tych występuje uwaga dowolna, która kształtuje się powoli w wyniku poszczególnych etapów oraz nauczania. Wzrasta trwałość i podzielność uwagi dowolnej, są one jednak mniejsze niż u dzieci o prawidłowym rozwoju umysłowym. Dzieci upośledzone mają słabszą pamięć logiczną, mniej świeżą i trwałą. Widoczne są trud-

ności w trwałym zapamiętywaniu treści powiązanych logicznie. Pojawiają się zmyślenia i konfabulacje. Występuje uboższy zasób słów. Słownictwo bierne jest bogatsze od czynnego. U lekko upośledzonych umysłowo częściej występuje niestałość emocjonalna, mniejsza odpowiedzialność i uspołecznienie. Jednostki te potrafią troszczyć się o siebie i o innych. Same dbają o swój ubiór i wygląd. Przyswajają umiejętność pisania i czytania, operowania pieniędzmi.

Ogólna dysharmonia procesów myślenia u osób upośledzonych w stopniu lekkim wynika z nieprawidłowej dynamiki procesów organizmu, dynamiki neuropsychicznej. Osoby upośledzone umysłowo dzieli się na nadmiernie aktywne i pobudliwe oraz na apatyczne i zamknięte w sobie. Tredgold (za: Doroszevska 1989) opisuje zachowanie osób upośledzonych w stopniu lekkim jako nadpobudliwe zachowanie dzieci. Występuje u nich sztywność procesów umysłowych i ogólnoprzystosowawczych. Do objawów zaburzenia myślenia zaliczmy także brak krytycyzmu wobec własnych błędów. U upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim wyraża się inercja związków poprzedniego doświadczenia. Widoczny jest brak samodzielności i ubóstwo spostrzeżeń. Pamięć jest nietrwała, mechaniczna. Występuje czasem niezwykła wybujałość wyobraźni i brak samokontroli.

Okres szkolny charakteryzuje się pasywnością, brakiem kontaktu. Uwaga jest rozproszona, występuje niezdolność do celowej pracy. W wyniku niedostatecznego rozwoju umysłowego dzieci często nie orientują się w złożonej konfliktowej sytuacji.

Właściwości procesów umysłowych są z natury rzeczy dewiacjami typu ogólnoprzystosowawczego, które kształtują obraz osobowości. Najważniejszą rolę gra konkretyzm i bezpośrednia reakcja, a także sprawy związane z emocjami. Konkretyzm reakcji ogranicza orientację osobnika do cech fizycznych aktualnie działającego bodźca, uzależnia ją od sytuacji, umożliwia reakcje natychmiastowe.

Cechą charakterystyczną upośledzenia umysłowego w stopniu lekkim jest zatrzymanie się rozwoju struktur poznawczych na poziomie emocjonalno-konkretnych reakcji i niewydolności ustrukturalizowania danych poznanych w abstrakcyjne pojęcia. Instynktownie dokonywane są przez dziecko upośledzone w stopniu lekkim wybory kierunków aktywności. Wraz z rozbudową połączeń funkcjonalnych w korze mózgowej (a zwłaszcza w płatach czołowych) aktywność człowieka staje się coraz bardziej dowolna i podporządkowana standardom indywidualnym. Możliwość dokonywania wyborów form i kierunków aktywności oraz zdolność do przewidywania jej skutków stanowią podstawę indywidualnej odpowiedzialności. Sprawność ta odgrywa szczególnie istotną rolę w sytuacjach nowych i złożonych.

Strefa emocjonalno-motywacyjna osób upośledzonych w lekkim stopniu charakteryzuje wspólne zaburzenia. Życie uczuciowe jest bardzo zubożałe, wahające się od stanów biernych do stanów pobudzenia. Strefa ta charakteryzuje się patogenetyczną swoistością, jest to dyfuzyjne porażenie kory bez objawów porażenia podkorza (Doroszewska 1989). Specyficzne dla dzieci z tym stopniem upośledzenia jest to, że na niesprzyjające warunki reagują jeszcze większym zahamowaniem, np. niezadowolenie wyraża się napięciem. Razem z ogólnym rozwojem procesu wychowania i nauczania następuje rozwój sfery emocjonalno-motywacyjnej np. poczucie odpowiedzialności, zainteresowanie nauką.

Ogólnie ujmując, zachowanie tych dzieci charakteryzuje się bezwładnością, pasywnością. Jeśli ich nie będziemy aktywizować pytaniami, to mogą długo znajdować się w tej samej pozycji. Poza zjawiskiem dysharmonii rozwoju umysłowego sieci wartości ważnym czynnikiem jest też siła czynników pozaintelektualnych oddziałujących na rozwój moralny i społeczny.

Moralność dziecka i jego wrażliwość moralna

Dla rozwoju moralnego dziecka w młodszym wieku szkolnym (rozwijającego się prawidłowo i z upośledzeniami umysłowymi) istotne są warunki środowiska, układy stosunków, atmosfera, postawy i przekroczenia. Rola i siła oddziaływania głównych komponentów najbliższych środowisk bywa ważna w różnych okresach życia dzieci i są one potężnym czynnikiem oddziałującym w procesie rozwoju osobowości.

W procesie socjalizacji dziecka podstawowe znaczenie ma z jednej strony wpływ osób znaczących, a z drugiej oddziaływanie formalnych i nieformalnych grup, w których ono współdziała.

W młodszym wieku szkolnym dokonuje się proces rzeczywistego kształtowania się życia grupy. Dziecko staje się pełnoprawnym i świadomym członkiem zespołu klasowego tworzącego reguły życia i tradycje. Wzajemna solidarność może dotyczyć spraw i postaw akceptowanych lub nieakceptowanych przez nauczyciela w oficjalnej strukturze i życiu klasy. Rozwój uczuć powoduje, iż w licznych wypadkach stają się one motywami dziecięcego działania moralnego.

Zjawiska rozwoju moralnego jednostki ujmowane bywają z różnych punktów widzenia. Śledzi się przejawy moralnego funkcjonowania i przeobrażania, jakie zachodzą w rozwoju moralnym jednostki. Najważniejsze są zmiany zachodzące wraz z wiekiem w sądach i ocenach moralnych, w postępowaniu moralnym jednostki oraz w jej reakcjach na własne i czyjeś postę-

powanie moralne. Nastęstwo faz i stadiów daje się określić przez wskazanie na konsekwentnie występujące po sobie właściwości różnych reakcji. Zmiany zachodzące w sądach moralnych dzieci są jednokierunkowe, a kolejność występujących w tej dziedzinie stadiów jest stała (Magda 1999a, 1999b).

Dzieci w młodszym wieku szkolnym znajdują się w pierwszym stadium rozwoju moralnego, tj. heteronomii moralnej. Wyróżniono dwie fazy: egocentryzm (1–5 r. ż.) i konformizm (5–9 r. ż.). Jednostka egocentryczna jest niezdolna do rozumienia cudzych stanów psychicznych. Przypisuje własne uczucia i dążenia innym. Postępuje moralnie dla własnych korzyści. Zaspokaja własne potrzeby dla unikania kary i uzyskania nagrody. W fazie konformizmu postępuje tak, aby uzyskać aprobatę innych. Chce swoim zachowaniem wzbudzać podziw, zadowolenie, akceptację. Dziecko posługuje się mową. Charakterystyczne są cechy wrażliwości moralnej. Dziecko jest zdolne przeżyć stany psychoneurotyczne wyłącznie na faktycznie zaobserwowane zjawiska moralne. Pojawia się też napięcie wynikające z niezgodności własnego postępowania z wymaganiami moralnymi. Odzywa się tutaj sumienie wychowanka. Źródłem przeżywanych napięć są też grożące jednostce konsekwencje, które odnoszą się już do motywów pozamoralnych.

Ten okres charakteryzuje to, że dziecko uznaje za sprawiedliwe wszelkie nakazy i zakazy formułowane i wysuwane przez dorosłych. Autorytet dorosłych tj. rodziców w domu, a nauczycieli w szkole, jest tak wielki, że postawy dziecka wobec prezentowanych przez dorosłych norm bywają określane jako realizm lub konformizm społeczno-moralny. Zjawisko realizmu moralnego powstaje w wyniku zaakceptowania nakazów przez dzieci nawet przy przeciętnym wychowaniu autorytatywnym.

Osoby upośledzone umysłowo będące w stadium heteronomii charakteryzują się zaburzeniami określonymi mianem *nerwowe*. Od strony objawowej najczęściej do tej grupy zaburzeń zalicza się także zjawiska takie, jak lęk, wzmożona pobudliwość, trudności w kontaktach interpersonalnych. Wyższy poziom lęku u osób upośledzonych w porównaniu z osobami normalnymi jest wyrazem rozwoju osobniczego człowieka. Negatywizm w zachowaniu dzieci upośledzonych jest reakcją na odrzucenie ich przez dorosłych. Wartość, jaką dzieci mają dla dorosłych, determinuje historię ich pozytywnych kontaktów z ludźmi. W genezie niedostosowania społecznego u osób z obniżoną sprawnością umysłową ogromną rolę odgrywają czynniki pozaintelektualne i pozaorganiczne. Związane są one ze skutkami dyskryminacji, niezaspokojeniem potrzeby więzi społecznej i miłości. Podniesienie roli czynników emocjonalnych w funkcjonowaniu społecznym dzieci upośledzonych umysłowo ma jeszcze jedną konsekwencję, wpływa na sposób rozumienia samej istoty upośledzenia, czyli dysfunkcji intelektualnej. Zwrócenie uwagi na osobowo-

ściowe uwarunkowanie dynamiki funkcjonowania intelektualnego i na rolę zaburzeń emocjonalnych, moralnych w hamowaniu aktywności poznawczej stworzyło perspektywy lepszego zrozumienia samego zjawiska upośledzenia umysłowego i nieprzystosowania społecznego. W populacji dzieci z obniżoną sprawnością umysłową, zwłaszcza w stopniu lekkim, stosunkowo mały odsetek wykazuje odchylenie neurologiczne ewidentne dla uszkodzeń mózgu.

Na rozwój moralny składają się takie procesy, jak uczenie się wartościowania i nabywanie systemu wartości. Wartościowanie jest procesem przede wszystkim umysłowym, choć także i emocjonalnym. Polega na przyrównywaniu ocen, czynów, zdarzeń, przedmiotów. Wartości są natomiast właściwościami przypisywanymi czynom, zdarzeniom. Punktem odniesienia dla oceny tych znaczeń mogą być zarówno sądy indywidualne, jak i sądy zbiorowe. W rozwoju osobniczym człowieka umiejętność wartościowania podlega rozwojowi. Charakterystyczny dla tego procesu jest wzrost udziału świadomości w wartościowaniu.

Rozbudowa sieci wartości, postęp w tym zakresie, polega przede wszystkim na wyjściu poza wartościowanie związane z funkcjami biologicznymi, rozwojem organizmu, ochroną życia jednostkowego i gatunku. Hierarchizacja i stabilizacja wartości polega na tym, że wartościowanie odbywa się w sytuacjach konfliktowych. Niemożliwe jest zatem osiągnięcie pewnych rodzajów wartości jednocześnie. Istnieje potrzeba ich hierarchizacji, czyli uporządkowania według uznanych indywidualnych bądź społecznych wartości. Zhierarchizowany i ustabilizowany względnie system wartości nadaje długotrwałej aktywności człowieka charakter celowy i uporządkowany. Stanowi pochodną tego, co potocznie określa się jako linię moralną człowieka.

Ważne znaczenie jako narzędzie poznania ma także w relacjach międzyludzkich czynnik empatii emocjonalnej jako wczuwanie się w stany psychiczne innych osób. Wspomaga on w wielu przypadkach prawidłowe reakcje społeczne dzieci upośledzonych umysłowo.

Wczuwanie się w stany psychiczne i emocjonalne innego człowieka wynika z kształtującej się cały czas wrażliwości moralnej. Wrażliwość moralna to skłonność do reagowania napięciem psychonerwowym na sytuacje bodźcowe moralnie. Zauważyć można, że z wiekiem rośnie liczba reakcji pozytywnych (tzn. współczujących, wspomagających) na zaobserwowane sytuacje moralne (Magda 1999a, 1999b). Wyrażają się one w spostrzeganiu problemów moralnych w otoczeniu i odczuwaniu wewnętrznej potrzeby rozwiązywania ich. Stanowią potencjalną pobudkę do zachowania moralnego, w którym wyrażają się postawy moralne. Obejmują więc aspekt poznawczy i emocjonalny. Dojrzałość emocjonalno-motywacyjna pozwala na odczuwanie potrzeby rozwiązywania dostrzeganych problemów natury moralnej. Należy jednak

jeszcze zaznaczyć, że wrażliwość moralna nie jest tożsama z sumieniem (pojmowanym jako głos wewnętrzny człowieka wyrażający nakazy i zakazy), altruizmem (przez który rozumiemy bezinteresowne niesienie pomocy innym) i wcześniej wspomnianą empatią (polegającą na wczuwaniu się w stany psychiczne drugiej osoby). Wrażliwość moralna kształtuje się wraz z rozwojem człowieka.

Metodologia badań

Prowadzono sondaż diagnostyczny w stuosobowej grupie dzieci prawidłowo rozwijających się i upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim w przedziale wieku od 7 do 10 lat w latach 1997–2001 w woj. dolnośląskim i olsztyńskim. W toku prowadzonych badań poszukiwano odpowiedzi na pytanie: Jaka jest wrażliwość moralna dzieci prawidłowo rozwiniętych, a jaka upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim? Hipoteza robocza przewiduje, że dzieci prawidłowo rozwinięte i upośledzone umysłowo w stopniu lekkim są wrażliwe moralnie, tzn. nie występują znaczne różnice między nimi, lecz jedynie między poszczególnymi komponentami wrażliwości moralnej.

Na tej podstawie wyodrębniono zmienną niezależną, tj. dzieci prawidłowo rozwinięte i upośledzone umysłowo w stopniu lekkim. Zmienną zależną uczyniono wrażliwość moralną, tzn. jej dwa komponenty – dostrzeganie problemów moralnych i odczuwanie potrzeby rozwiązywania problemów moralnych. W niniejszej pracy podstawową techniką prowadzenia badań jest technika swobodnych tekstów C. Freineta, protokół obserwacyjny dzieci (zob. Magda 1999a, 1999b) oraz wywiad z nauczycielem przeprowadzony za pomocą standardowego kwestionariusza PAS, z którego wykorzystano tylko te zagadnienia, które dotyczą dwóch powyższych zmiennych zależnych szczegółowych. Obliczenia tabelaryczne, procentowe i statystyczne znajdują się w archiwach autorów.

Wyniki badań własnych

Analizując umiejętność dostrzegania problemów moralnych przez dzieci prawidłowo rozwinięte i upośledzone umysłowo w stopniu lekkim, uwzględniono rozumienie sytuacji, komunikatywność i reagowanie na innych.

Wśród dzieci 7–10-letnich prawidłowo się rozwijających wysokie są osiągnięcia w zakresie utożsamiania się 92,8% wychowanków ze sprawcą czynu i poszkodowanym i ustosunkowania się 95,2% dzieci w czasie do sytuacji

moralnych. U 69% dzieci występuje średni poziom uzasadniania norm moralnego postępowania. U 48,3% badanych prawidłowo się rozwijających stopień interpretacji i stosowania norm moralnych jest niski. Na tej podstawie można stwierdzić, iż ogólny poziom dostrzegania problemów moralnych jest wysoki u dzieci prawidłowo się rozwijających; występuje u 72,9% badanych, co jednocześnie świadczy o znacznych zmianach w komponencie poznawczym wrażliwości moralnej (por. Magda 1999a, 1999b).

Interpretacja zasad moralnych przez upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim (przypomnijmy: wywiad prowadzono z nauczycielami za pomocą kwestionariusza PAS) przedstawia się w sposób następujący: 100% badanych mówi prawdę, rzadko im się zdarza kogoś oszukać. We własnym przekonaniu dzieci nie kradną, zdarza im się jednak pożyczać bez pozwolenia i czasem zapomnieć zwrócić (20% badanych dzieci). 80% to dzieci, które akceptują okazjonalne zdarzenia prowadzące do kradzieży. 10% respondentów szanuje drugą osobę. Również, jak uważają nauczyciele, 10% badanych pragnie więcej niż się im należy, co prowadzi do kłótni. Nie liczą się ze zdaniem innych i drugimi osobami, w nikłym stopniu dostrzegają problem moralny. Pozostałe 90% potrafi upomnieć się o swoje prawa, umie jednak uszanować drugą osobę, liczy się z jej potrzebami i potrafi dostrzec problem moralny.

Rozumie sytuacje moralne 20% (tj. 4) upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim i 69,5% dzieci prawidłowo się rozwijających. Osiągnęły one zdolność konieczną do korzystania z nabytych umiejętności w sprawach dotyczących własnej osoby. Pozostali uczniowie nie rozumieją sytuacji moralnych w sposób zadowalający. Pod względem komunikatywności 100% dzieci jednych i drugich postrzega sytuacje moralne. Chętnie wypowiadają się o kilku sprawach; potrafią umiejscowić wydarzenia. 50% upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim skupia się na sobie, a nie na innych, w miarę kontroli są one bardziej przyjazne, komunikatywne. Nauczyciel wychowawca ukierunkowuje dziecko na pewne problemy natury moralnej (np. „porozmawiaj z chorym kolegą leżącym w łóżku”). Pozostałe 50% nie jest skupione na sobie. Dzieci te reagują właściwym, pożądanym społecznie zachowaniem, ale tylko w odniesieniu do najbliższych osób.

Można więc stwierdzić, iż ogólny poziom dostrzegania problemów moralnych jest niski u dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim – pojawia się u 52% respondentów, czyli – przyjmując kategorię zmiennych i wskaźników, która zamieszczona jest w archiwum autorów (zob. Magda 1999b, 200–201) – są średnie zmiany w komponencie poznawczym wrażliwości moralnej u upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim. Nadal należy nimi kierować, ukazywać ów problem. Pozostałe 48% nie dostrzega problemu moralnego.

Odczuwanie potrzeby rozwiązywania problemów moralnych odzwierciedla się w wewnętrznej intencji ich rozwiązywania, motywie moralnych reakcji, w stosunku do problemów moralnych i otoczenia (kontakty z rówieśnikami, reakcje na innych i wobec zajęć, współdziałanie).

Poziom wewnętrznych intencji rozwiązywania problemów moralnych przez dzieci 7–10-letnie prawidłowo się rozwijające jest średni (67% respondentów). 99,6% dzieci młodszoszkolnych prawidłowo się rozwijających pragnie sukcesu i akceptacji, 53,8% – satysfakcji wewnętrznej, 54,4% – identyfikuje się z grupą i 45,5% – zdąża do korzyści, co wynika z etapu rozwoju moralnego, czyli chęci przynależności do grupy, bycia akceptowanym, unikania kary, pozyskiwania nagrody, wzbudzania swoją osobą podziwu. U 52,7% występuje niskie poczucie wiary we własne możliwości. Na podstawie swobodnych tekstów dzieci i protokołów obserwacyjnych wypełnianych przez nauczycieli można stwierdzić, iż 78% dzieci jest altruistycznych i 77,6% troskliwych o innych. Dzieci prawidłowo rozwijające się umysłowo zainteresowane są problemami moralnymi w 68,1%; u 65% badanych występuje stosunek uczuciowy. Spośród nich tylko 49,9% daje propozycje rozwiązań konfliktowych moralnie sytuacji. Na tej podstawie można przyjąć, iż 65% badanych odczuwa potrzeby rozwiązywania problemów moralnych i jest to globalny poziom średni. Zatem – przyjmując kategorię zmiennych i wskaźników, która zamieszczona jest w archiwum autorów (zob. Magda 1999b, 200–201) – są średnie zmiany w komponencie poznawczym wrażliwości moralnej u dzieci prawidłowo się rozwijających.

Całe 100% badanych dzieci upośledzonych w stopniu lekkim (przypomnijmy, wywiad prowadzono z nauczycielami za pomocą kwestionariusza PAS) dobrze realizuje zajęcia. Przyjęta, wyznaczona postawa wobec zajęć jest dobra. Dzieci te odczuwają potrzebę rozwiązania problemów moralnych po otrzymaniu instrukcji, poleceń i pod kontrolą dorosłego.

Tylko 10% badanych (2 osoby) odpowiada tym standardom. Pozostałe 90% odczuwa potrzebę rozwiązywania problemu moralnego poprzez chwilowe pragnienia. 50% badanych łatwo ulega namowom, przez co daje się wykorzystywać. 5% badanych jest skupionych na sobie. 45% dzieci nie sprawia nikomu kłopotów, chętnie pomaga kolegom i koleżankom, nie licząc na korzyści. 25% przyciąga uwagę innych przez wybuchy emocjonalne. Domagają się obecności innych osób oraz wykazują chęć posiadania. Wynika to z potrzeby tych dzieci bycia akceptowanym, w centrum uwagi, a przede wszystkim bycia kochanym. Pozostałe 75% utrzymuje dobre stosunki z kilkoma bliskimi osobami.

Jeżeli chodzi o reagowanie wobec zajęć i współdziałanie w odczuwaniu potrzeby rozwiązywania problemu moralnego, to 100% badanych

krótkotrwanie współdziała z małą koncentracją, ale skutecznie. Wykonują owe zadania tylko w granicach poleceń. Jako wzmocnienie potrzebna jest często pochwała lub inna nagroda, np. w postaci zabawki.

Odczuwanie potrzeby rozwiązywania problemów u dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim jest średnie. 55% odczuwa potrzebę rozwiązywania problemu moralnego, 45% odczuwa taką potrzebę wg wskazówek, poleceń innych. Zatem – przyjmując kategorię zmiennych i wskaźników, która zamieszczona jest w archiwum autorów (zob. Magda 1999b, 200–201) – są średnie zmiany w komponencie poznawczym wrażliwości moralnej.

Zakończenie

Z przedstawionych rezultatów badań wynika, że u dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim dominuje komponent emocjonalny nad poznawczym w rozwoju wrażliwości moralnej, czyli odwrotnie niż u dzieci prawidłowo rozwiniętych. Dlatego właśnie u dzieci 7–10-letnich prawidłowo rozwijających się jest średni stopień ukształtowania wrażliwości moralnej – występuje u 69% badanych. Dominuje komponent poznawczy wrażliwości moralnej nad emocjonalnym.

U połowy badanych dzieci upośledzonych w stopniu lekkim ukształtowana jest wrażliwość moralna, co świadczy – przyjmując kategorię zmiennych i wskaźników, która zamieszczona jest w archiwum autorów (zob. Magda 1999b, 200–201) – o niskim stopniu ukształtowania wrażliwości moralnej. Zaznaczyć należy, że dzieci te są ukierunkowywane przez dorosłych na problemy moralne. Bardziej rozwinięty jest komponent emocjonalny niż poznawczy, co na pewno jest wynikiem upośledzenia umysłowego. Ten wynik badań jest i tak bardzo zadowalający.

Zachodzi ścisły związek pomiędzy kształtowaniem wrażliwości moralnej dziecka a jego wiekiem i rozwojem. W ciągu pierwszych lat edukacji poziom wrażliwości moralnej wyraźnie podlega kształtowaniu. Zależy to od takich czynników, jak założenia pracy wychowawczej, stosowane metody pracy, styl działań wychowawczych i dydaktycznych oraz od innych zewnętrznych wpływów zamierzonych i niezamierzonych, którym podlega każde dziecko.

Reasumując całość przedstawionych rozważań teoretycznych i empirycznych, warto jeszcze zastanowić się nad przydatnością dla praktyki pedagogicznej omawianych tu problemów i zweryfikowanych hipotez oraz wyników badań. Doświadczenia zebrane w czasie prowadzenia badań pozwalają sądzić, iż pełne wykorzystanie wartości tkwiących nawet w codziennym życiu wymaga takiej organizacji wychowania, która uwzględni całościowy cha-

rakter sytuacji wychowawczych, pobudzając w ten sposób myślenie, uczucia, zainteresowania, uzdolnienia wychowanków, czyniąc tym samym proces wychowania intensywnym, żywym i ciekawym. Sytuacje takie stwarzają znacznie korzystniejsze warunki dla kształtowania wrażliwości moralnej. Wychowawca pogłębiający wiedzę o prawidłowościach kształtowania tej sfery moralności może wspomagać, kierować i intensyfikować kształtowanie osobowości wychowanków. Zatem bardziej pożądane są zajęcia uwrażliwiające na problematykę moralną, społeczną we wszystkich placówkach edukacyjnych.

Prowadzone przez autorów studia, badania i rozważania nie wyczerpują całokształtu problematyki rozwoju moralnego dzieci. Wymagają one dalszych inter- i multidyscyplinarnych badań.

Literatura

- CHŁOPKIEWICZ M. (1980), *Osobowość dzieci i młodzieży*, Warszawa.
- DOROSZEWSKA J. (1989), *Pedagogika specjalna*, t. I, Warszawa.
- GALKOWSKI T. (1967), *Upośledzenie umysłowe*, Warszawa.
- MAGDA M. (1999a), *Kształtowanie wrażliwości moralnej 10–11-latków*, [w:] *Młodzież w sytuacjach zmian gospodarczych, edukacyjnych, społecznych i kulturowych*, red. W. Kojs, R. Mrózka, R. Studenski, Cieszyn.
- (1999b), *Kształtowanie wrażliwości moralnej uczniów edukacji wczesnoszkolnej*, Toruń.
- (2000), *Kształtowanie wrażliwości moralnej dzieci 7–10-letnich*, [w:] *Dziecko jako obiekt badań pedagogicznych*, red. M. Będowska, J. Michalak, Łódź.
- MUSZYŃSKI H. (1970), *Teoretyczne problemy wychowania moralnego*, Warszawa.
- (1987), *Rozwój moralny*, Warszawa.
- OSSOWSKA M. (1970), *Normy moralne*, Warszawa.
- SZCZĘSNY W. W. (2001), *Edukacja moralna*, Warszawa.